Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

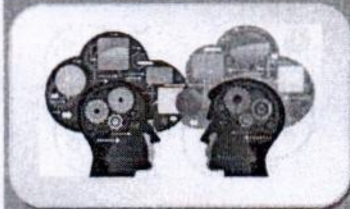

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

May 2022 Volume-14 Issue-3

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	शिरूर (कासार) तालुक्यातील मध्यम जलसिंचन प्रकल्पाचा शेतीवर झालेला परिणाम एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. संजय रावसाहेब सावते, श्री.पवार राकेश विश्वांभर	1-5
2	भारतीय शेती आणि जागतिकीकरण प्रा. डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ	6-8
3	राष्ट्र निर्माण मे शिक्षा अरुण कुमार अग्रहरि, डॉ. अजय कुमार मिश्र	9-11
4	आदेशात्मकता, निरपेक्ष आदेशवाद आणि सार्वत्रिकता : एक तौलनिक अध्ययन (आर. एम. हेअर व ईम्यन्युअल कांटच्या संदर्भात) डॉ. नरेंद्र वसंत रघटाटे	12-16
5	शहीद व सेवानिवृत्त जवानांच्या कुटुंबांच्या विकासासाठी योजना प्रो. डॉ. सुहास आव्हाड, झडे संदीप देवराम	17-20
6	ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभाराच्या कळातील कायदयाचे मुल्यमापन प्रा. डॉ. डी. डी. राठोड	21-22
7	गया जिले के नीम चक बथानी विकासखंड के ग्राम नतेसारी के ग्रामीण परिवारों की सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति का अध्ययन ओंकार	23-28
8	भारतातील शाश्वत कृषी विकास Dr. Ramesh S. Desai, Dr. Dipak B. Gaikwad	29-31
9	ग्रामीण समाज में महिला सशक्तिकरण की स्थिति बैतूल जिले के संदर्भ में Dr. Kavita Rege	32-33
10	एकविसाव्या शतकातील नवं शिक्षण धोरण कौशल्य विकसित करणारे डॉ. दिपक वसंत चव्हाण	34-38
11	भारतातील औद्योगिक धोरण आणि रचनात्मक सुधारणा प्रा. एल. के. पवार	39-42
12	श्रीमद्भागवत पुराण में भक्ति तत्व डॉ फतेह सिंह	43-46
13	वाढते विवाहाचे वय : समस्या लग्न जमण्याची व टिकण्याची एक समाजशास्त्रीय अभ्यास डॉ. अनिल गाडेकर	47-52
14	मंगलागौरी एक विधीनाट्य Dr. Anuradha Joshi Patki	53-57
15	भारतीय इतिहासातील कर्तृत्ववान महिला सहा. प्राध्यापक एल.के. पवार	58-60
16	मराठी भाषा प्रचार–प्रसार व संवर्धन ही एक काळाची गरज प्रा. डॉ. सोनवले राजकुमार रंगनाथ	61-65
17	ಧರ್ಮವಿಜಯ ಕಾವ್ಯದ ಉತ್ತರನ ಪೌರುಷ ಡಾ. ಶಂಕರ ಭಟ್ ಪಿ	66-69
18	मैला आंचल और ढोड़ाय चरित्र मानस का तुलनात्मक अध्ययन असिस्टेंट प्रोफेसर डॉ ० इन्दु कुमारी	70-72

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

भारतातील शाश्वत कृषी विकास

Dr. Ramesh S. Desai[1] Dr. Dipak B. Gaikwad[2]
Assistant Professor Department of Economics
Research Scholar, Shri Shahu Mandir College, Parvati,
Pune-9.
Email Id – rmavchi2012@gmail.com
Email Id – gaikwad.dipak56@gmail.com

सारांश : शाश्वत विकास ही एक बदलाची प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये संसाधनांचे शोषण, हितसंबंधांची दिशा, तांत्रिक विकासाची दिशा आणि संस्था बदल सुसंगत असतात आणि मानवी गरजा आणि आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी वर्तमान आणि भविष्यातील दोन्ही क्षमता वाढवतात. शाश्वत शेती म्हणजे पर्यावरणाला त्रास न देता, असंतुलित किंवा प्रदूषित न करता संसाधनांचा चांगल्या कार्यक्षमतेने वापर करून अधिक मानवी उपयुक्ततेसाठी पिके वाढवण्याची व्यवस्था. उच्च उत्पादन देणाऱ्या विविध प्रकारच्या बियाण्यांच्या वाढत्या वापरामुळे भारताने हरित क्रांती केली आहे. परंतु जमिनीची उत्पादक क्षमता राखण्यासाठी पुरेशी काळजी न घेता जमिनीचा सखोल वापर केल्याने धूप, सेंद्रिय पदार्थांचे नुकसान, छिद्र मातीची रचना आणि पाणी साचणे आणि विषारी क्षार आणि रसायने तयार होण्यामुळे वरच्या घनतेचे नुकसान होते. कीटकनाशकांच्या अतिवापरामुळे स्थानिक आरोग्य धोक्यात आले. मोडेम तंत्रज्ञानाचा अंदाधुंद वापर पर्यावरणीय सुरक्षा धोक्यात आणू शकतो आणि पर्यावरणाचे असंतुलन करू शकतो
कीवर्ड: शाश्वत विकास, तांत्रिक विकास, भारतीय शेती, कृषी विकास, सिंचनातील गुंतवणूक, हरित क्रांती.

प्रास्ताविक

शाश्वत विकास म्हणजे सध्याचा विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे शेतीतील शाश्वतता म्हणजे आज शेतीसाठी वापरत असलेली जमीन आणि संसाधने शाश्वत स्वरूपात भावी पिढ्यांकडे सुपूर्द केली जावी जेणेकरून त्यांना शेतीचा व्यवसाय सुरू ठेवता येईल आणि त्यांना अन्न सुरक्षा मिळेल. याचा अर्थ असा आहे की आपण जमीन, जलस्रोत इत्यादींचा वापर अशा प्रकारे केला पाहिजे की भविष्यातील पिढ्यांचा देखील शाश्वत विकास होऊ शकेल.

शाश्वत शेती म्हणजे असंतुलित किंवा पर्यावरणाला प्रदूषित न करता संसाधनांचा चांगल्या कार्यक्षमतेने वापर करून अधिकाधिक मानवी उपयोगासाठी पिके वाढवण्याची प्रणाली. शाश्वत शेती ही पर्यावरणीयदृष्ट्या सुदृढ, आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य, सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य आणि मानवी आहे

.भारतातील कृषी विकासाची स्थिती

स्वातंत्र्यानंतर भारताने 10 कृषी उत्पादनात अभूतपूर्व वाढ केली आहे. भारतात, 2020-2021 च्या पहिल्या तिमाहीत 12.12 टक्के अपेक्षित जीडीपी वाढीचा दर नोंदवला गेला आहे, याचे अंशतः श्रेय कृषी क्षेत्रातील माफक पुनरुज्जीवनाला आहे. CSO च्या मते, एका वर्षापूर्वीच्या 2.8 टक्क्यांच्या तुलनेत कृषी क्षेत्रामध्ये 3.8 टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. सध्याचा विकास दर कायम राहिल्यास 2050 पर्यंत भारत जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचा देश असेल अशी अपेक्षा आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, दरवर्षी 210 दशलक्ष टनांहून अधिक अन्नधान्य उत्पादन करणे भाग आहे.

भारताने केवळ देशांतर्गत गरजच पूर्ण केली नाही तर इतर देशांना निर्यातही केली आहे. त्यात सुमारे 40 दशलक्ष टन अन्नधान्याचा सन्माननीय बफर साठा देखील आहे. हरित क्रांतीचे यश हे उच्च उत्पादन देणाऱ्या विविध बियाण्यांच्या वाढीव वापरामुळे उत्पादनात वाढ झाली. परंतु जमिनीची उत्पादक क्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी पुरेशी काळजी न घेता जमिनीचा सखोल वापर केल्याने मातीची धूप, सेंद्रिय पदार्थांचे नुकसान, सच्छिद्र मातीची रचना नष्ट होणे आणि पाणी साचणे आणि विषारी क्षार आणि रसायने तयार होणे. झिंक, लोह आणि मॅंगनीज यांसारख्या सूक्ष्म अन्नद्रव्यांची कमतरता भारतीय मातीतही वाढली आहे.

आपल्याकडे 100 दशलक्ष पेक्षा जास्त जमीन असली तरी एकूण क्षेत्रफळाच्या 4 टक्के क्षेत्र हे कुरण आणि गवताखाली आहे. कालांतराने जंगल, कुरण आणि चराईचे क्षेत्र लक्षणीय घटले आहे. सध्याचे सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमकर्ते अनेकदा त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लोकांच्या मालकीचे वनीकरण करण्याऐवजी लोकांसाठी सरकारी वनीकरणाकडे

भारतीय शेतीतील शाश्वतता सुधारणे

कृषीशेतीसाठी योग्य असलेल्या जमिनीचे ते बिगरशेती वापर करण्याला कायद्याद्वारे प्रतिबंध केला पाहिजे. पर्यावरणाच्या पुनर्संचयित करण्याच्या तत्त्वाचा कार्यक्षम अवलंब करून कमी होत चाललेल्या जैविक क्षमतांसह माती सुधारली पाहिजे. बिनशेती केलेल्या जमिनीचे पुनरुज्जीवन करणे आवश्यक आहे. मातीची धूप रोखण्यासाठी आणि पाणी आणि जैविक विविधतेचे संरक्षण करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. खनिज खते आणि रासायनिक कीटकनाशकांचा

जंगल संवर्धन, समुदायाच्या गरजा आणि व्यावसायिक गरजा या तिहेरी गरजा पूर्ण करू

पर्यावरणाचे रक्षण करणे

कीटकनाशकांवरील अनुदान काढून टाकणे, कीड-प्रतिरोधक वाणांचा विकास आणि एकात्मिक कीड

अनुवांशिक संसाधने जतन करणे

पीक उत्पादकतेमध्ये शाश्वत प्रगतीच्या जाहिरातीशी थेट संबंधित पीक अनुवांशिक संसाधनांचे संकलन,

जलचर

सागरी संसाधनांच्या व्यवस्थापनासाठी इकोसिस्टम दृष्टिकोनाचा वापर. शाश्वत कृषी विकासाच्या दिशेने अल्पकालीन प्रगतीचा अभ्यास करण्यासाठी कोणताही एकच समाधानकारक सूचक उपलब्ध नाही, कारण त्यात पीक सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक जनुकीय विविधतेची पातळी आणि मातीच्या आरोग्यासाठी आवश्यक माती

धोरणात्मक उपाययोजना

1. शाश्वत शेतीसाठी राष्ट्रीय धोरण जाहीर करा.

2. एकात्मिक कीड व्यवस्थापनासाठी राष्ट्रीय धोरण तयार करा.

3. शाश्वत शेतीसाठी संशोधनाला प्राधान्य द्या.

4. शेतकऱ्यांना योग्य मालमत्ता अधिकार द्या.

5. शाश्वत तंत्रज्ञानासाठी थेट अनुदान आणि अनुदान.

झुकले आहेत. अशा प्रकारे भारतीय शेतीमध्ये शाश्वततेशी संबंधित समस्या आहेत उदा. नवीन निविष्ठा आणि उच्च उत्पादन तंत्रज्ञानाचा डोस वाढवूनही नूतनीकरणयोग्य संसाधने आणि पर्यावरण आणि कृषी उत्पन्नाची पातळी कमी करणे.

वापर कमी करणे आवश्यक आहे. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन प्रणाली ज्यामध्ये पीक रोटेशन आणि हिरव्या पाण्याच्या संभाव्यतेचा समावेश आहे, शेतीमध्ये शाश्वतता प्राप्त करण्यासाठी संशोधन आणि प्रशिक्षण वाचवण्यासाठी प्रभावीपणे वापरणे आवश्यक आहे, राष्ट्रीय स्तरावर विचार करा परंतु योजना करा आणि स्थानिक पातळीवर कार्य करा.

शकणारी एकात्मिक वन व्यवस्थापनाची योजना विकसित करावी लागेल.

व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी यासारख्या उपाययोजना सरकारने अवलंबल्या पाहिजेत.

संवर्धन, मूल्यमापन आणि संवर्धनासाठी एक विशेष कार्यक्रम आवश्यक आहे.

सूक्ष्मजीवशास्त्रीय क्रियाकलापांची पातळी यासारख्या मूल्यांच्या निर्णयांचा समावेश आहे. तथापि, मातीतील सेंद्रिय पदार्थांसारखे निर्देशक दीर्घकालीन मोजमापांसाठी वापरले जाऊ शकतात. भारतात शाश्वत कृषी विकास साधण्यासाठी खालील धोरणात्मक उपाय सुचवले आहेत.

6. लिंक: संसाधनांचे संरक्षण करणाऱ्या पद्धतींना पेमेंटचे समर्थन करा.

7. प्रदूषण करणाऱ्यांना दंड करा.

8. ग्राहक आणि लोकांसाठी चांगली माहिती प्रदान करा.

9. नैसर्गिक संसाधन लेखांकनाचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहित करा.

10. कीटकनाशकांसाठी योग्य मानके आणि नियम स्थापित करा.

11. शेतकरी प्रशिक्षण शाळांना पाठिंबा द्या.

12. NGO ची क्षमता वाढवण्यासाठी बळकट करा.

13. प्रकल्प संस्कृतीचा पुनर्विचार करा.

14. क्रेडिटसह सर्वोत्तम निविष्ठांसह लागवडीची वैज्ञानिक पद्धत प्रदान करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

शेतीमध्ये शाश्वत विकासाला चालना देण्यात यश मिळवण्यासाठी जमीन, पाणी ऊर्जा, पोषक तत्वांचा पुरवठा, अनुवांशिक विविधता, कीटक व्यवस्थापन, प्रणालीचा दृष्टिकोन आणि विशिष्ट संशोधन आणि विकासाचे स्थान यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. शेतीसाठी योग्य जमिनीचे वैविध्यपूर्णीकरण रोखणे, गैरशेती वापर, एकात्मिक वन व्यवस्थापन, अनुवांशिक संसाधनांचे जतन करून आणि सागरी संसाधनांचे व्यवस्थापन याद्वारे भारतीय शेतीतील शाश्वतता हायलाइट करते.

संदर्भ

1. Narasimmalu: "Globalization and Agricultural sustainability In India" Southern economist Vol.45, No.9, Sep 2006. pp.11.
2. Chellam Subramanian: "Sustainable Development Indian Agriculture" their Project Journal of Arts and Science. Nov 2003. pp.27.
3. Hindu: Dated September 8, 2007. pp.6.
4. Thilochan, Thiruppathi, "Indian Journal of Agricultural Economics" Vol.61, No.11, Jan-Mar 2006. pp. 90 5. Economic Survey (Various Issues).
5. Kanchan Chopra, "Sustainability of Agriculture", July - September 1993, pp.527-535.
6. N.B.Shete, "Sustainable Rural/Agricultural Development: Some views, "Indian Economics Panorama, December 1995, pp.31- 38.

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email- rbhole1965@gmail.com
Visit-www.jrdrvb.com

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March -2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

यशवंतराव चव्हाण यांची शिक्षणविषयक संकल्पना

वैशाली प्रकाश पवार

श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय, पुणे

----------------****************----------------

यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर उदारमतवादी विचाराचे संस्कार झाले होते. उदारमतवादामध्ये व्यक्तीस्वातंत्र्य महत्त्वाचे मानले जाते. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी व्यक्तीवर असणारीसर्व प्रकारची बंधने काढूनटाकून तिला मुक्त केले गेलेपाहिजे. व्यक्तीवरकुटूंबसंस्था, जातसंस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था बंधने टाकीत असते. त्यामुळे व्यक्तीच्या विकासामध्ये अडथळे निर्माण होतात. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाल्यानंतर त्यांनी सर्वप्रथम व्यक्ती विकास करण्याचे ध्येय समोर ठेवले. व्यक्ती विकासासाठी व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळणे गरजेचे होते. राज्यघटनेने व्यक्तीला औपचारिक स्वातंत्र्य दिले असले तरी खऱ्या अर्थानेव्यक्ती आपल्या स्वातंत्र्याचा वापर करू शकत नव्हती. कारण संपूर्ण महाराष्ट्रीयन समाजामध्ये जातीव्यवस्थाहोती. ही जाती व्यवस्थासमाजातील केवळ उच्च जातींनाच शिक्षणाचा अधिकार देत होती. इतर कनिष्ठ जातींना शिक्षणाचाअधिकार नाकारत होती. जोपर्यंतकनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्याचा अधिकार मिळणार नव्हता तोपर्यंत खऱ्या अर्थानेत्यांचा विकास होणार नव्हता. यशवंतरावचव्हाण यांनी आपल्याला मिळालेल्या राजकीय सत्तेचा वापर कशासाठी करावयाचा? याचा निर्णय घेतला होता. आपल्याला मिळालेल्या राजकीय सत्तेचा वापर समाजातील कनिष्ठ, दुर्बल, मागासलेल्या गरीबवविकासापासून दूर गेलेल्या घटकांसाठी करावयाचा हे यशवंतराव चव्हाण यांचे ध्येय होते. या ध्येयालाअनुसरूच महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विषमता, मागासलेपण दूर करण्यासाठी सार्वजनिक धोरणाची निर्मिती व अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्नयशवंतराव चव्हाण यांनी केला. शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भाग मागासलेला किंवा अविकसित राहण्यामागचे कारण म्हणजे ग्रामीण भागामध्ये शिक्षणाकडे पाहण्याचा नकारात्मक दृष्टीकोन आहे. शिकून काय होणार आहे? अशाप्रकारची भ्रामक जाणीव ग्रामीण भागातील समाजामध्ये होती. शिक्षण हे विकासाचे, प्रगतीचे एक साधन आहे यावर ग्रामीण भागातील लोकांचा विश्वास नव्हता. यशवंतराव चव्हाण यांच्या समोर फार मोठे आव्हान होते ते म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनबदलणे. कारण जोपर्यंत या लोकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलत नाही तोपर्यंत शासनाने कितीही उत्कृष्ट शिक्षणाबद्दलचे सार्वजनिकधोरण आखलेतरी त्याचा फायदा या लोकांना मिळणार नाही. त्यामुळे यशवंतराव चव्हाण यांनी एका बाजूला शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण करण्याचे सार्वजनिक धोरण आखले तर दुसऱ्या बाजूला सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण या योजनेद्वारे ग्रामीण भागातील लोकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोनदेखील तयार करण्याचा प्रयत्न केला.

यशवंतराव चव्हाण यांनी शेती, औद्योगिक क्षेत्रातील निर्णय घेतले. त्याबरोबरच त्यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रातील सार्वजनिक निर्णयघेतले. यशवंतराव चव्हाण आर्थिक क्षेत्र, राजकीय क्षेत्र यांना जेवढे महत्त्व देत होते तेवढेच महत्वशिक्षणाच्या क्षेत्रालादेखील देतहोते. यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य असे शिक्षणाचे स्वरूप नव्हते. शिक्षण हे एक प्रकारचे तत्त्व आहे अशी फोड करूनहा विषय मांडण्याचे कारण म्हणून शिक्षण हे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन या स्वरूपात राहात नाही. बहुजन हिताय बहुजनसुखाय या स्वरूपात शिक्षणाचा विस्तार होतो. त्यामुळे 'हीत व सुख या दोन्ही कल्पना शिक्षणातआहेत. बहुजन या शब्दाचा अर्थ ब्राह्मण समाजापासून ते आदिवासी समाजापर्यंतचा सर्व समाज असा त्याचा अर्थ होतो. यामुळे शिक्षणात आर्थिक हित आणिशिक्षणातून सुखप्राप्ती म्हणजे गुणवंत किंवा दर्जेदार जीवनाची कल्पना यशवंतराव चव्हाण मांडतात. लोक राजकीय सत्तेच्या आज्ञांचे पालन का करतात? याचे जेरिमी बेनथम आणि जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्या मते, एखाद्या गोष्टीची उपयुक्तता हे असते. यशवंतराव चव्हाण यांनी बहुजनाच्या विकासाची उपयुक्तता शिक्षणाच्या स्वरुपात ओळखली होती. मात्र यशवंतरावचव्हाणजेरेमी बेंथम यांचा उपयुक्ततेचा

TRUE COPY

Principal
Shri Shahu Mandir Mahavidyalaya
Pune - 411009.

विचार घेत नाहीत. तर जॉन स्टुअर्ट मिल यांचा उपयुक्ततेचा विचार घेतात. त्या विचारात उदारमतवाद आहे. याची जोड महात्मा फुले, गणपतराव चव्हाण आणि राजश्री शाहू महाराज यांच्या विचारांची यशवंतराव चव्हाण देतात.

व्यक्तीच्या विकासाचे मुख्य साधन शिक्षण आहे. शिक्षण घेऊनच व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांची प्रगती होईल. जसे चव्हाण शिक्षणाकडे इंग्रजां प्रमाणे बळ म्हणून पाहत नव्हते किंवा वैदिक प्रमाणे वर्चस्वाचे साधन म्हणूनही पाहत नव्हते. चव्हाण यांनी शिक्षणाचा विचार महात्मा फुले यांच्या विचारातून घेतला. विद्येचा संबंध त्यांनी मनुष्य असण्याची जोडला. ज्ञानवंत होणे हा मुद्दा मनुष्याला पशूपासून वेगळा करतो.

यशवंतराव चव्हाणांनी शिक्षणासाठी मुख्यमंत्रिपद पणाला लावले होते. दारिद्र्यामुळेज्यांना शिक्षण घेता येत नाही अशा सर्व जातीधर्मातील गरिबांच्या मुलांना मोफत शिक्षण द्यावे या प्रस्तावाला वित्तमंत्री जीवराज मेहता यांनी विरोध केला. तेव्हा इतकी आवश्यक व पुरोगामी योजनाही आम्ही हाती घेणार नसू तर हे मुख्यमंत्रीपद काय कामाचे?असे म्हणून चव्हाण बैठकीतून उठून गेले. चव्हाण यांनी शिक्षणासाठी मुख्यमंत्रिपद पणाला लावले. त्यानंतर बी. सी. वई. बी. सी चे नाममात्र फॉर्म भरून घेऊन मोफत शिक्षण दिले गेले. शिवाजी विद्यापीठ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्था, रयत शिक्षण संस्था यांच्या विकासासाठी यशवंतराव चव्हाण यांनी कष्ट केले. या संस्थांचे कार्यक्षेत्र मुख्य शहराच्या बाहेर होते. त्यामुळे चव्हाण यांनी ग्रामीण भागात शिक्षण नेले. तेथे मानवता हा दृष्टिकोन तयार होईल असा आशावाद निर्माण केला. शिक्षणाचे व्यापारीकरण त्यांच्या विचारात नव्हते. स्वातंत्र्योत्तर भारत सरकारचे शिक्षणविषयक सार्वजनिक धोरण अभिजनांसाठी विशेष शिक्षण व सामान्यांसाठी दुय्यम शिक्षण अशा स्वरूपाचे होते. यशवंतराव चव्हाण या मुद्द्यापासून वेगळे होते असे दिसते.

शैक्षणिक कार्याला गती देण्यासाठी पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच व्यावसायिक शिक्षणापर्यंत विविधांगी कार्यक्रम त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर सुरु केला. मुलोद्योग शिक्षणाला चालना दिली. प्रौढ शिक्षणाची व्याप्ती वाढवली. मोफत शिक्षणाची योजना राज्यात प्रथमच सुरू केली त्यामुळे शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली. याचा लाभ मागास वर्गातील लोकांना अधिक झाला प्रारंभीच्या पालकांचे वार्षिक उत्पन्न 900 पेक्षा जास्त नसेल अशा पालकांच्या पाल्यांना मोफत शिक्षणाचा नियम लागू केल व लवकरच ही मर्यादा बाराशे रुपयांपर्यंत वाढवली. या सोयीमुळे ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार व्हायला चांगली मदत मिळाली. त्याचबरोबर पाचव्या वर्गापासून इंग्रजी हा विषय ऐच्छिक केला. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना इंग्रजी विषय शिकविण्यास नाकारले जाणार नाही याचीही त्यांनी काळजी घेतली मराठवाड्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सढळ हस्ते अनुदाने दिली. मराठवाडयाकरिता स्वतंत्र विद्यापीठाची शिफारस करून 23 ऑगस्ट 1958 रोजी पंडित नेहरू यांच्या हस्ते त्याचे उद्घाटन केले. दक्षिण महाराष्ट्रासाठी कोल्हापूर येथे शिवाजी विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निर्णय यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्या मुख्यमंत्रीपदाच्या कारकीर्दीत घेतला व विद्यापीठाची स्थापना 18 नोव्हेंबर 1962 रोजी राधाकृष्णन यांच्या हस्ते झाली.

यशवंतरावांनी सातारा येथे सैनिकी शाळा स्थापन केल्याने नॅशनल डिफेन्स अकॅडमीसाठी शिक्षण मिळण्याची सोय स्कूलमध्ये उपलब्ध झाली. भारतातील अशा प्रकारचे हे पहिले सैनिकी स्कूल होते. आदिवासी मुलांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी एक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला. शिक्षणाची गंगा आदिवासींपर्यंत पोहोचविण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आश्रमशाळांची योजना केली. शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडवणारे असे अनेक निर्णय यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखाली घेण्यात आली. औरंगाबाद आणि कराड येथे दोन नवीन इंजिनिअरिंग महाविद्यालय काही इंजिनीअरिंग कॉलेजचा केंद्र सरकार पुरस्कृत करण्यात येणाऱ्या इंजिनीरिंग कॉलेजमध्ये रूपांतर करण्याचा निर्णय यशवंतरावांच्या कारकिर्दीत झाला. माध्यमिक शाळांची फी वाढीमुळे शासकीय तिजोरीवर ताण पडत असल्याने यशवंतरावांनी फी वाढ करण्यास परवानगी रद्द केली.

यशवंतराव चव्हाण यांच्या शैक्षणिक विचारांची उपयुक्तता या शोधनिबंधात यशवंतराव चव्हाण यांनी आखलेल्या शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेतला आहे. शिक्षण हा समाजाच्या कल्याणाचा एकमेव मार्ग आहे. त्यातही गरीब मागासलेल्या समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आणणारे एक प्रमुख साधन म्हणून महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पाहिले.

यशवंतराव चव्हाण यांनी देखील बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी त्यांच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले. शिक्षण किंवा वर्चस्वाचे साधन नसून ते व्यक्तीच्या विकासाचे साधन म्हणून यशवंतराव चव्हाण त्याकडे पाहतात. बहुजन हिताय बहुजन सुखाय या स्वरूपामध्ये चव्हाण यांनी आपली शिक्षण विषयक संकल्पना किंवा विचार मांडले आहेत. व्यक्ती विकासाचे साधन म्हणून चव्हाण शिक्षणाकडे पाहतात. ग्रामीण भागाचा विकास शिक्षणाद्वारे करता येईल हा देखील प्रयत्न चव्हाण करताना दिसतात.

समकालीन कालखंडामध्ये शासनाची शिक्षणाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली आहे. शासन व्यक्ती विकासाचे साधन म्हणून शिक्षणाकडे पाहत नाही अभिजनांसाठी विशेष शिक्षण व सामान्यांसाठी दुय्यम शिक्षण हे शासनाचे समकालीन शिक्षणाबाबत चे सार्वजनिक धोरण आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी त्यांच्या काळात अभिजन व सामान्य यांच्यातील शिक्षणाबाबत असा भेदभाव केलेला दिसत नाही. त्याचबरोबर समकालीन काळात पैसा हा घटक शिक्षणामध्ये महत्त्वाचा ठरत आहे. पैशासाठी गुणवत्तेशी देखील तडजोड केली जात आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार शिक्षणाला प्राधान्य दिले. त्यासाठी त्यांनी कशाचीही तडजोड केली नाही. समकालीन काळात हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो आहे. शिक्षणातून मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करण्याकडे चव्हाण यांनी भर दिला. आज शिक्षणाचे सर्वत्र व्यापारीकरण झालेले दिसत आहे. मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करण्याचे शिक्षणाचे ध्येय दिसत नाही. थोडक्यात, यशवंतराव चव्हाण यांच्या उदारमतवादी दृष्टिकोना इतकेच महाराष्ट्र शैक्षणिक दृष्ट्या विकसित झाला. आपली उद्दिष्टे साध्य करण्याचे साधन शिक्षण आहे. हा चव्हाण यांचा मूलभूत विचार होता. शासनामार्फत गरिबातील गरिबांचे कल्याण करण्यासाठी चव्हाण यांनी शिक्षण हा एक मार्ग निवडला व त्या मार्फत गरीब व मागासलेल्याचे कल्याण करण्याचा प्रयत्न केला. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या पार्श्वभूमीवरती यशवंतराव चव्हाणांच्या शिक्षणविषयक विचारांची उपयुक्तता अधिक असल्याचे दिसते.

संदर्भ सूची

1) तळवलकर गोविंद, २०१२, यशवंतराव चव्हाण, व्यक्तित्व व कर्तुत्व, मौज प्रकाशन, मुंबई.
2) पवार प्रकाश, २०१३, यशवंतराव चव्हाणांचेअधिमान्यतेचे राजकारण, समाज प्रबोधन पत्रिका, जानेवारी मार्च 2013, अंक २०१, पान क्रमांक ३० ते ३८.
3) सोहनीश्री. रा., १९८५, मुख्यमंत्री यशवंतराव यांच्या कारकीर्दीतील काही महत्त्वाचे निर्णय, लोकराज्य, यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक, १६ फेब्रुवारी व१ मार्च १९८५, मुंबई, अंक २०, २१, पान क्रमांक ९२.
4) भोळेभा.ल., २००४, यशवंतराव चव्हाण राजकारणआणिसाहित्य, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
5) चव्हाण यशवंतराव, १९७९, भूमिका, प्रेस्टीजप्रकाशन, पुणे.
6) मंगुडकरमा.प., यशवंतराव चव्हाण प्रेरणावकाय, संगमप्रेस, पुणे.
7) केळकर भा. कृ (संपा.), १९८५, यशवंतराव राष्ट्रीय व्यक्तिमत्व, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.
8) चव्हाण रा. ना., २०१०, यशवंतराव चव्हाण यांचे समाजकारण (संपा. रमेश चव्हाण), रा.ना. चव्हाण प्रतिष्ठान, अक्षर श्रद्धांजली, पुष्प-१८, पुणे.
9) चव्हाण यशवंतराव, १९७९, भूमिका, प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे.
10) बाबर सरोजिनी (संपा.), २००७, मी पाहिलेले यशवंतराव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, दुसरी आवृत्ती.
11) चव्हाण यशवंतराव, १९९३, महात्मा गांधी व महाराष्ट्र, लोकराज्य, ऑक्टोबर १९९३, मुंबई.
12) फडके य.दि., राजकारणाचे बदलते रंगरूप (संपा. श्री. ग. मुणगेकर), सकाळ पेपर्स प्रायव्हेट लिमिटेड, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
13) व्होरा राजेंद्र, २००२, स्वातंत्र्योत्तर काळातील वैचारिक वाडमय, अमृतसंचय, पुणे मराठी ग्रंथालय, पुणे.